

LÄNEMAA SÖNAD WIEDEMANNI SÖNARAAMATUS

Aino Valmet

Eesti keele kateeder

Wiedemanni sõnaraamatus¹ on paljudel juhtudel märgitud sõna levikuala põhiliselt ajalooliselt kujunenud maakondade alusel. Wiedemann ise ütleb sõnaraamatu eessõnas: «Neil tähistustel on seejuures ainult jaatav, mitte aga eitav või välistav tähendus, s. t. nad osutavad sõnade põhialasid, kui mulle näis, et need sõnad ei ole levinud kõikjal. Hoopiski ei taheta aga väita, et sel viisil tähistatud sõnad ainult antud piirkonnas esinevad ja mujal mitte. Seega on neil tähistustel seesama mõte kui taimeriigis, kus mitteüldiselt levinud taimede põhilise esinemiskoha näitamisega ei osutata veel kogu levikugeograafiat.»²

Ligilähedaselt kolmesada sõna ja väljendit iseloomustab lühend *W* (=Wiek) — Läänemaa. Et Wiedemann Haapsalust pärines, kuulis ta eesti keelt kõigepealt läänemurde näol. Võiks arvata, et see lapsepõlveaegne kokkupuude Läänemaa keelega tuleb mingil määral esile ka sõnaraamatus.

On märgitav, et sõnaraamatu artiklis *põhi* tuuakse väljend *lääne-maa põhjas* 'im Innern der Wiek', mis nähtavasti viitab selle ala isoleeritusele ja võib-olla ka mahajäämusele. Läänlaste keele kohta öeldakse sõnaraamatus *lämpamisi rääkima* 'eine platte Aussprache haben (von den Wiekschen gesagt)'. See iseloomustab ilmselt läänlaste vähese intensiivsusega artikuleerimist.

Kust on Wiedemann saanud Läänemaa sõnavara ja mille alusel seda märkinud, selle väljaselgitamine oleks omaette ülesanne, milleni käesolevas artiklis ei jõuta. Arvestada tuleb allikaid, nagu 1) varasemad trükitud ja käsikirjalised sõnaraamatud, 2) kuni selle ajani väljaantud eestikeelne kirjandus, 3) trükitud sõnaloendid ja keelehuvilistelt saadud sõnakogud, 4) isiklikult küsitletud sõnavara.³

¹ F. J. W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869.

² Sealsamas, lk. VI.

³ Vrd. sealsamas, lk. III.

Aastail 1861—1868 on Wiedemann peaaegu igal suvel viibinud Eestis ja kogunud ning täiendanud sõnaraamatu ainekikku. Sellest annavad ülevaate tema aruanded Peterburi Teaduste Akadeemiale.⁴

Läänemaal on Wiedeman viibinud oma teisel uurimisretkel 1862. a., mil ta pärast Hiiumaal käiku jõudis juunis mandrile. Esimene peatus oli Hanilas, seejärel sõitis ta Pärnust Audru, Tõstamaa, Varbla, Karuse ja Kullamaa kaudu Haapsallu, hiljem oli uurija ka Lääne-Nigulas. Karuse pastori Hasselblatti juures leidis ta eest väikese sõnakogu⁵, millele sai sealtsamast lisa veel 1863. aastal.⁶

Ka 1864. a. suvel reisis Wiedemann Kullamaa ja Risti kaudu Haapsallu, samades punktides peatus ta veel 1865. aastalgi. Wiedemann tundis Kullamaa vastu erilist huvi, sest seal oli töötanud XVII sajandil leksikograaf ja grammatik Göseken. Wiedemann kontrollis, kas Gösekeni sõnaraamatu omapärased sõnad on tema kaasajal veel elavad ja sai mitmeid jaatavaid teateid.⁷

1867. aastal on Wiedemann sõitnud Mihkli ja Lihula kaudu Haapsallu ning käinud ära Noarootsis, niisamuti on ta 1868. a. viibinud Haapsalus ja Noarootsis.

Seega selgub, et Wiedemann on sõnaraamatu koostamise käigus küsitlenud ja kogunud korduvalt Läänemaa keelendeid, kokku-puuted põliselanikega ei olnud aga sel perioodil pikaajalised.

Käesoleva kirjutise ülesandeks on heita valgust Wiedemanni läänemaalisisena märgitud sõnavarale nii sõnaraamatu põhi- kui lisaosas ja osutada — sedavõrd, kui ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogud lubavad — sellele, kui ulatuslik on nende sõnade levik 20. sajandi murdekeeles. Et Lääne- ja Pärnumaa murdenähtused küllalt tihedasti kokku kuuluvad, siis on jälgitud esimeses rühmas neid sõnu ja väljendeid, millele on leidunud vasteid läänemurdes, järgnevalt lääne- ja saarte murde ühist sõnavara, siis kogu põhjaeesti murdes ja kirde-eesti rannikumurdes leiduvaid keelendeid, seejärel lõunaeesti murdesse ulatuvaid sõnu

⁴ P. Ariste, F. J. Wiedemanni uurimisretked. — TRÜ Toimetised 51, Tartu 1957, lk. 55 jj.

⁵ Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome V, St.-Petersbourg 1863, v. 469.

⁶ Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome VI, St.-Petersbourg 1864, v. 422.

⁷ Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehst- und Livland ausgeführte Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome IX, St.-Petersbourg 1866, v. 241—242.

ja lõpuks niisuguseid keelendeid, mille kohta ei ole murretest teateid.⁸

Murdekogude materjalide põhjal võib eeskätt läänemurdelisteks pidada järgmisi sõnu.

*k i m a m a*⁹, *-man*, *-mada* 'anfangen hell zu werden', *valge kimas* 'es fing an hell zu werden', *päev kimab tõusma* 'der Tag bricht an'; Mar *päe k i m à v tēusta* (haruld.)¹⁰, Kse *på k i m à v vël nattučke*, Mih *päe k i m à v omigu*, kui *ta tēusev*, Tõs *koit k i m à v, aķķav valge tulēma*.

k o h k k a h k, *kõik olid kohk kahk* 'Alle waren ganz erschreckt'; Mar *koħ kahki s* 'ehmatanud, hirmul, ärevil'. Ülejäänud murdenäidetes on tähendus ilmselt nihkunud: Mar *sē inime õ nat-tučke koħ-kaħ*, Kse *sē asi õ nā koħ kaħk puhās*, Mih *nağne õ koħ-kaħ* 'raskejalgne'.

k õ h k a m a, *-kan*, *kõhata...*, *külm kõhkas vil'ja ära* 'die Kälte bewirkte, dass das Getreide nicht wachsen konnte, verkümmerte'; Kse *palà keħķav vīlla ā* 'kuivatama, kangu jätma', *pišsed keħķan terād olid keļūd*, Tõs *külm veļtis veļ keħķas vilja ā*.

l a k s, *laksu* 'grosser Platz, Fläche', Hup.¹¹ *laks*, *o* 'grosser breiter Platz'; Mar *laķs on vē auk. laķsugoht aešķv külāski*, *sār laķs vē auk. laķsūd õ lagēdad kohāv ja üks merē koht oli laķs, vē laķs* 'veeloik, veega täidetud auk või maalohk'.

l õ õ r i t s e m a, *-sen*, *-seda* 'gaffen'. Läänemaalt ei ole sõnale murdevasteid, Audrust on märgitud *lēritsev tēne ūhte luōū*, *lēritsemene on seukke noīdlemene veļ salāju vāttamene*, ka Hää *lēritsemene* 'vaatamine'. Tõstamaalt on märgitud muutunud tähendusega *lēritsema* 'hulkuma, laisklema'.

n a b e, *n a b e d a* 'Parallelwort zu kabe', *kabe ja nabe* 'nett, sauber'. Murdekeele näidetes tuntakse vähestel juhtudel esinevat *nabe*-sõna ilma paralleelkujuta. Sealjuures on sõna tarvitatud

⁸ Murdematerjali esitamisel on toodud kõigepealt läänemurde vasted, siis saarte murde näited ja seejärel kirde-eesi rannikumurde, põhjaeesti murde kesk- ja idarühma ja lõunaeesti murde näited. Kui sõnal on esinenud vasteid peale põhilise levikuala ka naabruses asuva murde kõige lähematest kihelkondadest, on sõna murdelist tausta osutatud põhilise levikuala alusel.

⁹ Trükkimise hõlbustamiseks on Wiedemanni transkriptsiooni mõnevõrra muudetud, *z* asemel märgitakse *s*, *w* asemel *v*, pikkade vokaalide *ā*, *ē* jne. asemel kaks grafeemi, *n* asemel *n*; *ära* on jäetud ka diftongi tähistav kaar.

¹⁰ Murdenäited pärinevad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori sõnavara-üldkogust. Murdekeelendite transkriptsioon on jäänud üldiselt muutmata.

¹¹ A. W. Hupel, Ehnstische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818.

järgmistes tähendustes: 1) 'tubli' Mar *õ üks n a B è inime n a, . . . n a vanà kei B vél t õ l*, Mär *n a n a B è inime*, 2) 'väheldane' JMd *kül õ n n a B è vili tänavu*, 3) 'edev, naeruväärt' Emm *n a B è tüd-rõk*, 4) 'rumal' KJn *n a B è* (inimene).

p õ õ n u s, p õ õ n u s e = p õ l u, p õ l u s 'in der Verbindung' *pane hobune pea-põõnusese* 'fessele dem Pferde Kopf und Fuss zusammen'. Sõnaraamatus tuuakse veel keelest kadunud sõnaühendina *põõnus inimene* 'Schelm'. Murdekeelest on registreeritud: Kul *ovõse peà õ p õ n õ s e s*, teateid veel Mär, Vig, Var ja Muh *pašl p õ n u š s e d ~ peõgušsed* 'kõrvaspaelad'.

ra n t s i m a, -i n, -i d a 'zanken'; Vig *ra n t s i m a* 'riidlema'.

r u b j a m a, -a n, -a t a (ada) (*rupjama*) 'sich rühren, sich tummeln (bei der Arbeit), zappeln, patschen, waten (durch Schnee oder Sumpf)', Hup. *rubjama* 'zappeln'; Mär *rupjama* 'vehklema, rabelema', Var *rupjama* 'läbi sopa minema', Mih *rupjama* 'sügavas lumes sumpama, sammuma'.

s a u n j a - r a h v a s, -r a h v a 'Hochzeitgäste von Seiten der Braut'; Lih *sa, è à oli peime põlt ja sa ù n j a oli prüdi põlt*, teateid ka Han, Kse, Tõs, Khn.

t a g a s i k, t a g a s i k u 'Kaffbehälter'; Mar *tagašsik* 'aganik', Kul *tagastik ~ tagašsik* 'haganik', *tarà ehk t a g a š s i k õ r e h è t o à t a g à k i t s à s r ū m*, Mär *tagastik*, Vig, Kir, *tagasik*, Han, Kse, Var, Muh, Tõs, Khn, Aud, PJg *tagasi*, Muh *tagasik* 'rehalse ja toa vahel olev väike hoiuruum', *t a g a š i ü i t t i, kuš agana d sišse pa n d i*.

t i r p, t i r b i, t i r p i *panema* 'Sommergetreide dachförmig zusammenlegen', Mih *e n n è m o l i d i k k e t i r b i d, n ũ d ü i t s e r e õ g ũ d, P J g p a n i m e v i l l à t i r p p i* 'rõuku, auna'.

u i t s pl. *uitsed* 'Reif', *uitsed olid hommiku maas* 'es hatte am Morgen gereift', *uitsed käivad toas* 'die Kälte schlägt durch, die Wände sind inwendig bereift'; Var *omi k k u s a, è a b l u m è u i t s u. u i t s u k o r d õ m o à s*. Nihkunud tähendusega on tulnud esile ka tuletisi: Hää *uitsakkas* 'ude, üksik hõre juuksekarv või kehv viljakõrs; kõhn, killakas olend', *t ä m m i n d i v i l l è g l o e u i t s a k k a n e*.

v a h e r a s, v a h e r a d (an dem Bauerwagen) = *rištilised* 'die schrägen, nach innen über einander geneigten Hölzer an der Hinterachse des Bauerwagens'; Hää [vankri] *vaherad* 'rauast osad sepal tehtud'.

v i l a n g: *vilangu* 'behauene Stange, Latte'; LNG *kattõsse v i l à η g a d* (seotakse vitstega õlgede peale), Mar *vela n g a d*, Kul *vilanças*, Mär *vilanç* 'pikk, peenike ritv, latt, mille ots teravaks tehtud'.

Tublisti rohkem on neid sõnu, mis on sõnaraamatus registree-ritud Läänemaa sõnadena häälikulise või tuletusliku kaju tõttu. Samal ajal on vastavate sõnade variandid toodud veel ka ilma viiteta või viitega mõnele teisele murdealale.

hädalis, *hädalise* = *hädal* 'Grummet, Nachwuchs'; Mär *ävalas*, Vig *ävälis* ~ *äväläs*; Kse *ävålas*, Tõs *ävåles*, Var *ävålas*, Tor *ävåles*.

kabjus, *kabjuse*, *kabjukse* = *kapukas* 'Socke, kurzer Strumpf'; Mar *kabjõs* 'ilma sääreta suka põid', Kse *kabjus* 'lühike sukk', Mih, Aud *kabjused* 'sokid', PJg *kabjus* 'meesterahva sukk, sokk', Juu *kabjus* 'sukapõid'.

kal'tsima, *-sin*, *-sida* = *kal'litama* 'liebkosen, herzen, verzärteln'. Murdekeeles on sõna esinemise kohta paar teadet, kuid teises tähenduses: Kse *kal'tsima* 'uhkeldama, kerklema', Var *õ üks keřgattis koà*, *kal'tsib ja kerķlev omà juuttudega*; Tõs *lõmàn kal'siva d*, *jõsvad kili*.

kammus, *kammused*, *kammuksed* = *kamsud* 'Lumpen, alte Kleider'; LNg *sa kaoõtað èse ka ñ m ò š s e d* 'riided, riidehilbud' *ä*.

kimpsatelema, *-lèn*, *-lla* (frequentatiivisch) 'hadern, streiten, zanken'. Otseseid vasteid ei ole sellest sõnast murdekeeles esile tulnud, küll leidub aga paaril juhul vastava põhitüvega frekventatiive: Kse *kimpõslema*: *kiñselda* 'riidlema, nagelema', Ris *kimpõlema* 'oma jonni ajama'. Sõnaraamatus on toodud veel ka levikuala märkimata sõna *kimpsatama*.

kodaras: *kodara* 'Speiche', Hup. *koddaras* 'Speiche am Rade und am Schlitten r.'; Mar, Mär, Vig, Kse, Tor, Nis *kodåras*.

koonits, *koonitsa* = *koomits* 'Hütte, kleiner Anbau, Abtritt, Verdeck', Tõs *kõnits* 'vana, vilets maja'.

kromp, *krombi* 'Rabe'; Noa, LNg, Rid, Mar, Ris *kromp* 'kaaren, ronk'.

kuulits, *kuulitsa*, *kuulitse* = *kulisti* 'Kornrade'; Kse *kuulits* 'kasvab otrades, nisudes, läätsedes ja muus suviviljas, roosakad õied'.

kårvisti, *kårvoisti* = *kårbisti* 'Stamm mit den Aststummeln...', Warnungszeichen an Wegen, Trockengerüst auf dem Felde...', Kul *kuhjà kårvise d* 'orijalad', Mar *kuehà kårvišs e d*.

kåva, *kåva* = *kåba* 'Brettchen od. Rindenstücke, welche den oberen Rand des Netzes an der Oberfläche halten'; Hää *o,eoõtasin kåva laèvi* 'männikoorest laevu' (A. V. — 1968).

leenis, *leenise* = *leelis*, *lehelis*; Noa, LNg, Rid, Mar, Vig, Kir, Lih, Kse, Han, Mih, Aud, PJg *lènis*, Kul, Tõs *lèlis* ~ *lènis*.

limmukas, *limmuka* = *liimakas* 'Steinbeere', Hup. *limmo-*

kas 'Steinbeere'; LNg *limmuḱkad*, mujalt Läänemaa-aladelt on registreeritud *lmaḱkas* ~ *limiḱkas*.

lõgu, *lõu* = *lõukene* 'Lerche'; Vig *lõgu*: *lõu*, Tõs *lēgù külib*, *lēgù lēikkab*, *ole na küln*, *lēgù lālab*. Sõnaraamatus esineb ka verb *lõgutama* 'schwebend singen (von der Lerche)'.
lõhvata ma, *-tan*, *-tada* = *lõkatama* 'auflodern, aufflammen, glühen'; Mar *lēhvattab pelēmb*, Kse *tuli lēhvattas pelēma*.

o ar, *oara* = *udar* 'Euter'; Vig *lēhmä oçär*, *oçära pelendik*, Kir, Mih *oçär*, Pär *uçär*, PJg *oçär*.

okk: *oke* = *okas* 'Dorn, Granne, Stachel'; Var *oga* ~ *ok*, Mih *keik peesad olid nā silü okki täis*, Aud *odrā ok*: Muh *ok*: *okka*: *okka*, *rukkil ja odrā o koa okka d*.

pustlema, *pustlen*, *pustelda*, (*pustleda*) = *puskama* 'stossen (besonders mit den Hörnern, aber ohne zu verwunden)'; Kse *pustlema* 'pusklema, võistlema'.

päästukene, *päästukese* = *pääsukene* 'Schwalbe'; Lih *pāštukseid*, Kse *pož-pāštukke*, Han *pāštukke*.

rahudi, *rahudi* 'Drüse', *kaela rahudid üleval* 'die Halsdrüsen sind geschwollen', 2) Niere. Läänemurdes on tuntud mõlemaid tähendusi: 1) 'kaelanäärmed' Vig *rahõdid*, Kse, Han *rahundid*, Var, Tõs *rahudid*, Aud *rahonidid*; 2) 'neer' Vig *rahundid* ~ *rahundid*, Mih *veise rahõdid*, PJg *rahundi* 'looma neer'. Murretes esinevat sõna *rahu* 'näärme' tähenduses sõnaraamat ei esita.

saaniku = *saadik* '1) bis, seit, von... an, 2) geschweige, geschweige denn, besonders, in's Besondere'; Hää *pēlvešt s ānaḱka*, *sündimesest s ānaḱka* ~ *s ānak*, Saa *lapsest s ānik*.

sot'snik, *soť'sniku* 'kleiner Bauer, Häusler, «Lostreiber»'. Otsest häälikulist vastet sellele sõnale ei ole murdekogudes registreeritud, küll leidub aga vaste sõnakujule *sošnik*, mis sõnaraamatus on antud Pärnu- ja Viljandimaa piirialade sõnana: Mär *sošnik* 'väikekohapidaja, ääremaa rentnik, pops'. *sošniḱkudel olid väiksed kohad, kahē ja kolmē pāva kohad*. *sošniḱkud käisid mešas tiül*.

sõõmile, *lehma sõõmile võtma* 'eine Kuh zur Fütterung nehmen', *sõõmil olema* 'auf Fütterung sein'; Kul *añvad lehma sõõmile*, Mar *vešsin lamma sõõmile*, Kse *kõivad sõõmil*, Tor *sõõmile*.

sõõmlik, *sõõmliku* = *sõõlas* 'gern oder viel essend'; LNg, Mar, Mär, Vig, Lih *sõmlik* 'hea isuga, ablas', Põi *sõmlik lõm*, panēb *nahka keik*.

t a a r g a s, *taarga* 'Dünnbiergeschirr'; Mar, Vig, Kir, Lih, Han, Kse, Var, Mih, Tõs, Khn, PJg, Tor *tãrgas* 'taarinõu'. Saarte ja Läänemaa ühise sõnakujuna on esitatud sõnaraamatus *taarges* ja Pärnumaa kujuna *taarikas*.

t a i n e (poetisch) = *taane* 'heute (von dem vergangenen Theil des heutigen Tages), vorhin'; LNg *tã keis tã in è meil* (van.) 'täna, kuid tüki aja eest', Mar *tãinè* 'just enne, täna varem'. Sõnakuju *taane* on tuntud peamiselt Saare- ja Hiiumaal. Murdenäidetes ei saa täheldada erilist poeetilist varjundit.

t r u u t, *truudu* 'Fensterscheibe' (= ruut); Mär *trüt*. Selle ainukese murdenäite kõrval on rohkem teateid *krüt*-kujust (Rid, Mär, Juu, JMd). Sõnaraamatus on viimase sõnakuju *u*-deklinaatsiooni puhul murdeala märkimata, *i*-deklinaatsiooni korral on osutatud aga lõunaeesti murdele.

t ä n k s, *tãnksu* = *tãnkijas* 'klõsig, klumpig, nicht locker', *tãnks leib*, *tãnks maa*; Mär *tãnks leib* 'köva, kerkimata leib', Kir *tãrksid kaŗduli*._D 'vesised kartulid'.

v ä r a k: *vãraka* = *vãrav* 'Thor, Pforte'; Rid *vãrãv* ~ *vãrãB* ~ *vãrãk*, Mar *vãrak*, Kul *vãrak*, -*u*. Murdeala osutamata antakse sõnaraamatus ka *vãrat*, *vãrate*.

Rida sõnu, mis Wiedemann on märkinud kas omapärase tüve või häälikulise kuju poolest Läänemaale omasteks, tuleb käesoleva sajandi murdeandmeid jälgides esile nii lääne- kui ka saarte murdes.

e ñ ñ i = *enne* 'vorher, eher, vielmehr', Noa, LNg, Mär, Kul, Mar, Vig, Kir, PJg, Käi, Rei *eñni*.

j ä i d e, *jãided* 'Glatteis', *saab jãidid* 'es glatteist', Hup. *jãide* 'Glatteis'; Muh *laè jãhi jãlpe sisse kinni*.

k i i r g u m a, *kiirun*, *kiirguda* 'schreien'; Mar, Lih, Kse, Var, Tõs, Jãm, Khk, Krj, Pha, Jaa, Põi, Muh, Käi, Rei, Phl *kĩrguma kĩruma* 'heleda häälega karjuma'.

k o l v a m a, -*van*, -*vata* (*vada*) = *kõl'bama* 'taugen, tüchtig sein, brauchbar sein'; Mar, Kul *ei kolvã* Jãm, Kaa, Põi, Phl *kolvama*.

k ä v a s t a m a, -*tan*, -*tada* 'Fugen an Gefãssen mit Rinde kalfatern'. Murdekogudes ei ole esile tulnud *v*-list kuju, küll aga homorgaanse klusiili *B*-ga kujusid: LNg *kãBãstã pẽh ã* 'pane kuuse koort nõu põhja vahele', Mar *kãbastamv* 'puunõude uurdeid männikoorepuruga tihedaks tegema', Jaa *sõukke rĩst mis pũsũt jõsẽB, sedã kãBãstãkse*, Phl *kãBãstãmv* 'anumat õhukindlalt kinni panema'.

†*panu, panu (pannu?)* 'Kramp (in den Händen oder Füsen)'. Sõnaraamatus on märgitud *panu* obsolete sõnana, kuid näib, et Valjalast on üks samatähenduslik näide siiski esile tulnud: *lõmel õ panõd jalcus*. Teise juhu puhul — Vig *panù õ serà vahèl* 'teatav sõrahaigus' — võiks teatud kahtlusega oletada, et tegemist on sellesama sõnaga, kuid tähendus on nihkunud.

riiivitsema, -sen, -seda '2) Korn schneiden'; Kaa *õrãd nē said jälle nūri sirbiga puhas äe rīvitsettud* Krj, Jaa, Muh *rīvitsema* 'sirbiga vilja lõikama'.

r ä p p e m a, r ä p p e n, r ä p e t a (räppeda) = *r ä p a s t a m a* 'anfangen zu faulen'; Mar *r ä p p i m a* 'hallitama, mädanema', Kir *r ä p p i n d ä*, Lih, Kse *r ä p p i v*, Põi *r e p p e m a*, Muh *r e p p a v* 'puu kohta, kui ta ära kõduneb', Phl *r ä p p e n a l s*.

t a k u l e m i n e m a 'pelzig werden'; Jäm *t a k k u l ü l g e p o j ä d*.

u j u - t a n u, -tanu 'Brauthaube, vorüber das Tuch (*uju*) gedeckt wird'. Täielikku vastet murdekogud ei paku, küll leidub aga näide: Muh *õjõ linã pañdi tanù külge* (pulmas).

u u d s i k a s, uudsika = *uude, uidakas* 'Reif, Rauhreif', *saab uudsikat* 'es reift'; Lih, Han, Kse, Var, Tõs, Vll, Jaa, Põi, Muh, Rei *üsiikkas* 'hall, härmatis'.

v i n t s u s, vintsuse 'mager, kümmerlich, jämmerlich'; Khk *neñdã vintõsused vasiãd*, Muh *keõ viñdumñi "õ, sē "õ viñsüs* 'inimese ja looma kohta, kes aeglaselt ja viletsalt kasvab', Hag *perõssãd vinsus*.

õ m b u, õmbu 'Apfelbaum' (contrahirt aus õnapuu, vgl. uibo); Kul, Mär *õmbu*, Mih *õmbu*, *õmbu*, Khn *õmbu*, PJg *õmbu*, *õmbu*, Jäm *õmõpu*, *õmbu*, Ans *õmbu*, Khk *õmbu*, *õmbü*, Mus *õmõud*, Püh, Vll *õmbu*, Põi *õmbud*, Muh *õmbu*, Emm, Rei *õmbu*, Phl *õmbu*.

Nii saarte kui põhjaeesti mandrimurretes ja mõnikord ka kirde-eesti rannikumurdes leidub vasteid järgmistele sõnakujudele.

i m s a k a s, imsakad (impsakas) 'Begage, Päckchen, Bündel'; Plt *oli üks i m s a k k a s seilas*.

i v a, iva, oherdi iva 'der Löffel am Bohrer (=kaba)'; LNg *üvã: üvã: üvã* 'oherdi moka', Rid *õhèrdi kavã, üvã*, Mar *üvã*, Mär *üvã*, Pär *üvã*. Vig, Mih, Aud, PJg *õã*, Vän *ivã*, Jäm *püril on leõgu üvã*, HMd, Kei, Juu *ivã*, HJn, Amb, JMd, Ann *ivã*, Jõh, VNg *üvã*, MMg *ivã*. Käesoleva sajandi murdekeeles on *iva*-sõna registreeritud Läänemaalt esimese silbi *ü*-ga.

j ä b u r, jäbura 'jähzornig, heftig', *jäbura peaga tehtud* 'in der Uebereilung gethan'; Mar, Lih, Han, Kse, Var, Khn, Pär Vän,

Tor, Jäm, Khk, Krj, Püh, VII, Muh, Emm, Käi, Rei, Rap, Juu, TÜR, Kad, Trm, Pal, Ksi *jäbür*; vrd. LNg, Rid Vig, Mih, Tõs, Aud, Tor, Hää, VMr, Hlj, VNg, Jõh, Kod, KJn, SJn, Trv, Hal, Krk, Hel, Nõo *jabür*.

jõlama (= *jõoluma*) aufschneiden, lügen', Hup. *jõllama* 'haseliren r. d., umherschlendern d.>'; Mar *jelämv* 'jamama, mõtte-
tult lobisema', PJg *jeläma* 'karjuma, vastu rääkima', Tor *mis_s*
jeläD nî paëlü, Khk *jõlama* 'kisama, riidlema, särmama (hrv.)',
Jõh, Lai, Trm *jeläma* 'kasutult aega veetma, asjata vaeva nägema'.
Kuigi Hupel märgib sõna esinemissfäärina ka lõunaeesti keelt,
ei ole käesoleva sajandi murdenäidetes selle kohta teateid.

kilk, *kilgu* 'Gerücht, Gerede', *se kilk on jooksmas* 'es geht
das Gerücht', *seda kilku kõik maa ilm täis* 'alle Welt ist voll von
diesem Gerede'; Kir, Han *kilk: kilgo*, Kse *kilk* 'tühi jutt', Juu *ghul*
külukse küläst ikkâ ki'lkkaid, Trm *sedâ kilkkamist ~ kilkku*
on mailm täis.

kiivart, *kiivarti* 'schiefer, linkischer Mensch, verkümmertes
Thier'. Murdekeelest on registreeritud vaid ühel korral *v*-line kuju:
PJg *kiivard* 'noor kiitsakas hobune'. Sõnaraamatus *b*-list kuju ei
anta, murdekartoteegis tuleb see aga korduvalt esile: Tõs *kiivard*
'kõhn', Kad *kiivart* 'kuivetanud kronu', Jõe *naise kiivard* 'vilets ja
lahjaks jäänud naine', Kuu *kiivart* 'kuivanud kronu', Hlj *kiivart*
'kõhn, kuivetanud inimene, terava kondiga', Plt *kiivart* Puh *läeb*
kiivardi. Nagu selgub, on sagedasem tähendus 'kiduraks jää-
nud (loom, inimene)'.
klomps, *klompsi* 'Schnaps'; VNg *õtta üks klomps veä*. Tähen-
dus on nihkunud, sõna märgib enam mitte 'viinasuutäit', vaid
'lonksu'.

kruska, *kruska* 'Branntweinglas'; VNg *krüška*, Vai *krüška*
on vene kõle krüsi, Juu *kruška* 'endisaegne viinamõõt', *korilest ta*
olä viäst ikke sürem, Kad *kruska* 'setver', VJg *kruška* 'jooginõu,
kruus', Lai *kruška* 'viinamõõt'.

kummeldama = *kõmeldama* 1) aushöhlen; 2) krumm
werden, sich werfen, 3) sich weigern, sich sperren'; vastavat *u*-list
sõnakuju on tulnud esile ainult kirde-eesti rannikumurdes: Jõe,
Kuu. Hlj *kummeldama* 'kõverasse tõmbuma, kummi minema'. Nii
läänemurdest kui teistelt põhjaeesti murdealadelt on üles tähendatud
õ-lisi kujusid: Mar, Mär, Vig, Tõs, PJg, Juu, Jür, VJg, Sim,
Lüg, Jõh, Lai, Plt *ķēmmeldama ķēmmeldand* 'kummi kiskuma,
tursuma'.

kõlbakas, *kõlbaka* 'langbeinig'; Lih *ķēlbakkas* 'pika, kõhna
inimese või looma kohta', Kse 'sihvakas, uhke', PJg 'pikkade jalga-
dega, peenikese kehaga, lühikesevõitu riietega', Muh 'pikakasvu-

line, nigela kehaehitusega meesterahvas', *kõlbakkas luom*, Juu *kelbakkas, kelaakkas*, Pee, Koe *kelbakkas* 'köhn, pikk inimene', Kad, Ksi 'köhn olevus', Hel *kelbak* 'lühidavõitu', Puh *kelbakkas* 'kergemeelne'. Vähesed lõunaesti näited osutavad, et seal on sõna tähendus nihkunud.

tkōrik, *kōriku, metsa-kōrik* 'tiefes Buschland'; Lüg *kerik* 'pikk ja kitsas, metsa sisse ulatuv lagendikusopp', *sält alt metsä kerikkust on einäd vël vedàmatta*. Wiedemann on märkinud, et vaatlusalune sõna on keelest kadunud. Lügänu se teade osutab, et käesoleval sajandil on sõna veel tuntud, kuigi muutunud tähenduses.

leevima, *-vin, -vida, leevuma, -vun, -vuda* 'gelinder, ruhi-ger werden, still, zahm werden', küll *laps leevib kaa sellega* 'das Kind wird sich wohl auch an diese (neue Wärterin) gewöhnen'; LNg *näd lēvivad ästi kül* 'sünnivad hästi kokku', Rid *vejsime korter vîna, juť akkas sis lēvema*, Mär *laps lēviv sellega*, VNg *liēvima* 'harjuma, kodunema'. Murdekartoteegis on Pärnumaa kuju *leebima*.

lipard, *lipardi* 'Schwätzer, Klätscher'; VNg *lippard lorise palju*.

litsima, *-sin, -sida (litsitama)* 'umklammern, fest umschliessen'; VNg *hiükset litsima*.

litu-jänēs, *jänēse, jänēkse* = *litov*; Mar *jänēsäd ô littod*, Mär *littü* 'väike jänēs', Vig *letto* 'valge jänēs', Mih *lettö* 'jänēs' (haril.), Jäm *littü ikka jänēne*, Khk *jänēnə on littü* Mus *valge jänēne ô littü, punāne vöi söukke rünikkas ô päts*, Krj *littud on särť seltsi jänēsəd, neid on vügä arva*, Hag *littu on al ja sär jänēs*, Juu, Koe *littu* 'jänēs', Kad *littud vekked allid jänēkse talvël*, Trm *lettü* 'jänēs'.

luitama, *-tan, -data (-tada)* 'schlendern, gehen, sich Bewegung machen (nach dem Sitzen)'; Mar, *mešsa õsi luivad kui ei magà*; Kse *luitma* 'ümber hulkuma', Tõs *luittama*, Muh *luivad* Tõs *luittama*, Kei *luittav*, Juu *luittasin*, Jür, JMd, Koe, Lüg *luitama*, KJn *luitma* 'tasa käima, hulkuma'.

lõhandus, *lõhanduse* 'Spalt, Einschnitt'; Kse *lõhandus* 'lõhe lõngade vahel, kust pool läbi käib, riide ja soa vahel', Muh *kui paod lahti lõovad kaiŋge külmāga sīs* "õ *lõhandused merēs*, VNg *palgi lõhandus one pragu*, Iis *kui alo lõhki, sīs on lõhandus tehtud*, KJn *lõhandus*.

läppema, *läppen, läpeta* = *läpastama* 'erstichen, moderig, muffelig werden'. Murdekeeles ei ole esile tulnud vastavaid e-tüvega sõnu, küll on aga samas tähenduses *a- ~ ä-* ja *i- ~ ü-*tüvelisi vasteid: Tõs, Aud, Juu, *läppäma* 'kopitama', Jür, JMd, Tür,

VMr, Lai, Trm, Ksi, Pil *läppama*; LNg, Mär, Kir, Lih, Kse, Aud, Nis, Kos, Kad, Trm, Pil *läppima* 'kopitama', Krk *läppäme*.

p o n k - h e i n , - h e i n a 'eine art Morastheu'. Otseselt ei ole murretes niisugust sõna esile tulnud, tuntakse aga Jõe *ponkastik* 'kõrge kuiv künkline heinamaa', mille tüvi tõenäoliselt ühtib Wiedemanni toodud liitsõna täiendosaga.

p u l ' l ' , — *seedelka pul'lid* 'am russischen Anspann vierzöllige gedrechselte Hölzchen mit Metallringen'; Mar *telkka pul* 'metallnupp, kust rihm läbi käib', Mus *pul*, -i 'aasaga metallnupp telkal', Muh, Phl *pul*, Lüg, Jõh *pullid*, Ris *siedelkka pu'llud*, Kei *pu'llu oëlbackse kül selle nuupu kohta*, Sim *pullid*.

p õ p p , *põpu* 'Ferkel'; Vig, Mih, Koe, *pep* 'väike seapõrsas', KJn *veiksev peppuksev*.

s õ õ r e s , *sõore* = *sõore* 'Bündel, Büschel oder Handvoll Flachs (zum Drehen einer Schnur, zum Hecheln)'; Rid, LNg, Mar, Kse, Var, Mih, Tõs, Aud, Pär, Vän, Muh, Ris, HMd, Kei, Hag, Rap, Juu, Kos, Iis, Pil *seõres* 'sälguke lina- või kanepikiudu'.

t o h e , *toheda* 'trocken, nüchtern, ordentlich', *tema on nenda tohe ja tõsine* 'er ist so ehrbar und ernst'. Murdekeeles on sõna tuntud mitmes tähenduses: 1) 'uhke' Mar *pahane ja tohe* 'iseene- ses uhke', Mär *to h è d a poisiga* 'uhke, kõrgi poisiga', Amb *tohè* 'uhke', VJg *tohè* 'uhke', Kod *tohè* 'kõrk, uhke', 2) 'tõsine, sõna- aher' Rap *tohe* 'tõsine (lapse kohta), Juu *tohe* 'tõsine, vihane', Jür *tuhè* 'sõnaaher, väheldase jutuga', HMd, Koe *tohè* 'tõsine, pahane', 3) 'tusane', Jäm, Põi, Muh, *tohè* 'tusane, pahane, uhke', 4) 'lihtsa- meelne' — Pil. Võrreldes Wiedemanni seletustega on sõna tähendus halvenenud.

t i m u k a s , *timuka* '1) stark, kräftig, beleibt, 2) eigensinnig boshaft'; Kse, Vän *timmukkas*, 'paha, kuri inimene', Juu *kuri tieè inime oñ kqà timmu k k a s*, Lüg *ti m u k k a s*, *ei tie eikust, vettav väkise teiselt vällä mitägi asja*, Trm *timu k k a s* 'toores, halastamatu isik'. Murdenäited osutavad, et sõna teises tähenduses esinemise kohta on Põhja-Eestist teateid.

t o m b a k , *tombaki* 'Dompfaff', Mar *tombak* 'leevike', Kse, PJg, Hää *tumbak*, Jäm *tõmbak*, Khk *tumbak*, Emm *tombak*, Rei *tum- bak*, Ris, Amb, JMd, Lai *toñbak*.

t o m p s a k a s , *tompsaka* = *tompijas* 'dick, untergesetzt, plump'; Mär *tomsakkas* 'paks', Juu *toñsa k k a s oñ lõhikke ja ümmarguse otsaõa*, JMd *tomsakkas* 'jäme, tugev, rammus'.

u n d l i k , *undliku* 'unglücklich', *undliuku tegema* 'in's Unglück stürzen'; Kul *uñdlik* 'ebaloomulik' *surm*, Mär *uñdlik* 'õnnetu', Ris *se õ u n d l i k k o surma sán*, Jür *uñdlik* 'õnnetu (surm)', HJn, Jõe, Ann, Kad *uñdlikku surma* (surema), Kuu *untlikku*

(sâma, menemä) 'äparduma, ebaõnnestuma', Trm *uñdlik* 'ebanormaalne, loomuvastane'.

†*ällitama* (*älitama?*) 'schadenfroh sein'. Wiedemannil ei olnud teateid selle sõna esinemise kohta murdekeeles, hilisemad kogujud on seda paaril korral kohanud, kuigi osalt muutunud tähenduses: Vig *miššä ällittad* 'parastad', *ällittämä* 'oma asja (näit. riideid) teistele näitama ja neid kiitma', Mih *sē ô tâle piriparàs* — *ällittavav* 'parastavad', *tēsèv kaqhòrèmsalt*, Jõe *ällittama* 'pilkama', Kad *ällittama* 'imiteerima'.

Mõningate sõnaraamatus läänemaalistena märgitud sõnade rahvakeelse leviku kohta on teateid peale põhjaeesti ja kirdeeesti rannikumurde ka lõunaeesti murdealalt.

j u p s, *jupsi* = *jupp*, *poisi-jups* 'ein kleiner Knirps'. Sõna tähenduseks murdekeeles on 1) 'väike tüse laps, loom, kott', teateid Kse, Tõs, PJg, Plt, KJn, Trv, Hal, Krl, Rõu; 2) 'vähesest riidest kehakate' — Aud, PJg.

k a t t, *katu* 'Joch (woran die Ochsen ziehen)'; Hel *kaṭ* : *kaṭtū* 'härjaike'.

k i h m a m a, *-man*, *-mata* 'mit Gier verschlucken, schlingen, gierig sein', Hup. *kih mama* 'in sich schlucken (Getränk) r.'; Tor, Khk, Jaa, Muh, *kih mama* 'isukalt jooma, jooma', Lüg *kih mama*, Juu *kihmämä*, Jür *kih mama*, Rõu *kih mamma*, Vas, Se *kih mama*.

l o h m a r t, *lohmarti* = *lohmakas* 'schlotterig, unbehüfflich, unsauber'; Kse *lohmart* 'logard, lohmakas', Hää, KJn *lohmarõ* 'lohakas inimene', Puh, San *lohmarṭ* 'hooletu, laisk inimene'.

l u i s k a m, *luiskama*, *vana luiskam* 'Schimpfwort für einen Menschen, der viel unnütz umher läuft'. Murdekeelest ei ole vastavat keelendit otseselt registreeritud, küll tuleb aga võru murdes esile samatüvelisi sõnu. Plv *luiskõllema* 'logelema, laisklema', Vas *jāt umä asä luisko* 'lohakile, hooletusse'.

p a r t s, *partsa* 'Schlamm'. Käesoleva sajandi murdekeeles on esinenud järgmised tähendused: 1) 'meremuda' LNg *merè lamù* [on] *part s*, Rid 'mädanenud meremuda', 2) 'pori, praht, puru', Khk 'pori', Mar 'praht', Ris 'soga, sodi', Kod 'praht, väärtusetu ese', Pil *üks ghukke part s moàs* 'õhuke loog', Pst, Hls, Krk, San, 'soga, pori, puru', 3) 'umbrohi' Lih, Kse, Aud, Hää, Saa.

p i i p u p o p s i m a '(scherzhaft) rauchen'; Mar *põpsis pīppu*, teateid ka Mär, Kse, Tõs, Tor, Hää, Jäm, Khk, Muh, Kuu, Lüg, JMd, Koe, Iis, Trm, Kod, Trv, Puh, San, Krl, Har.

p o o t s i k, *pootsiku* 'Fässchen, Gefäss mit befestigtem Deckel'; Kul *põtsikon va alb neù*, Vig *teřvā neù ô põtsik*, Mih *põtsikkod*, Aud *põtska* 'tünnik', PJg *põtsik* 'puunõu, vaat', Sim

põtsik, Plv *potsik* 'väikene tõrvatud vaat viina jaoks'. Sagedasem eesti murretes on lühikese *o*-ga *poitsik*.

räbe: *räbeme* 'Fetzen, Herabhängendes'; Trv *räbèn* 'räbal', *ölliv vanà rēva räbenekse*, Krk *oh₁ sa räbèn küll*. Mulgi murde näidete nominatiivis tuleb esile häälikuajalooliselt vanem *n*-iline kuju.

sima, *sima* '1) Extract; 2) das aus den Haaren tiefende Wasser'. Murretes on sõnal mitmeid tähendusi, mida võiks tinglikult jaotada järgmiselt 1) 'poolvedel aine, pära, sodi' Rid *si m à koõrjãb pehja*, näiteid ka Mär, Vig, Han, Mih, Khn *leib ol'i usã nagù si m à*, Lut *tsi m m à jũsk*; 2) 'märg mustus', Vig *akna rãmio ô si m à täis*, ka Mih, Var *si m à õ akna ioł*, Aud *simã-kõõrõ* 'tahn' peäl (aknal), Hel *siã si m a ge kõn* 3) 'lima, leemendus' Mih *sõlikka si m à*, Tõs *küsesenevel õ si m à*, PJg, Hää, VJg *raske tüè veitav kohè si m à vällä*; 4) 'luuüdi', Lei, *tõu žièn* "om šimã.

t u s t, *tuusti* 'langsam, träge'; Mär *tũšt* 'nüri, tasane inimene', Ris *tũšt* 'saamatu, vilets', Kei *tušt* 'halb tegija', Hel *tũšt* 'laisk, vedeleja'. Võru murde näidetes on tähendus nihkunud: Plv, Har *tũšt* 'must, kasimata inimene'.

t ü m m e r d a m a, *-dan*, *-dada* 'zimmern'; Krl *tümmerde mme* 'midagi väikest asja meisterdama kas noaga, kirvega', *poiškõne tim m è r d e s obešt*.

õ h m e, *õhme* = *ehme*, *ebe* 'Flöckchen, Fetzen, Fäserchen, Flaum...'; Ran *pimäl tulèb ehm* 'hallitusekiht' *pãle*, *jã-ehm* 'väga õhuke jääkirme veel', Ote *ehm* 'kirme kooritud hapul piimal', Plv *pimäl om ehm pãl*. Lõunaeesti vastetes on säilinud sõna *õ*-line kuju, lõpuvokaal on aga kadunud, tähenduselt märgivad selle ala näited 'õhukest kihti'.

Rohkem kui sajale omapärasele sõnale või mujal tuntud sõna läänemaalisele häälikulisele variandile ei ole Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnakogudes vasteid esile tulnud. Nende hulgast olgu nimetatud järgmisi.

a b a s, *abase*, *vitsa-abas* = *vitsa-hammas*, Hup. *vitsa ammas* od. *abbas* 'Reifzieher, Faßbinder = Haken'.

a l g e - m e t s 'Urwald'.

ärm, *armi* 'Menge, Gepäck, Bagage', *temal on suur ärm se l'jas*, *kõik oma ärm sel'jas* 'er hat grosses Gepäck, alles sein Gepäck auf dem Rücken'.

h a l v a m a, *-van*, *-vata (vada)* = *halbama* 'gering schätzen, verachten'.

h a r k l e m a, *-len*, *hargelda*, *üles harklema* 'auflockern (den Boden)'.

hauikas, hauika 'die Lauge, worin Leinengarn gewaschen wird'.

heale, healme = helme = helve 'Flöckchen, Fäserchen (von Zeug, Garn, Flachs)'.

helvima, -vin, -vida 'sich zu helfen, zu schicken wissen', külap tema hel'vib 'er wird sich schon gewöhnen, sich darein finden', nemad hel'vivad kokku 'sie vertragen sich zusammen'.

hepp, hepa 'leicht, flüchtig, munter'.

heppama, heppan, hepata (heppada) 'munter sein, hüpfen, muthwillig sein, springen, tollern'.

jerta, jerta 'Niederung (mit kriechenden Weiden bewachsen)'.

juba, juba 'Dummkopf'.

kabedama, -dan, -dada 'schmücken, putzen'.

karnas, karna, raba-karnad, karna-marjad, 'Schellbeeren'.

keabus, keabusa 'unbeholfen, jämmerlich'.

kibun, kibuna 'kleine Pferdfliege'.

kigi, kigi = küdijas = küdaja 'akuter Gelenkrheumatismus'.

kihv, kihva 'Krankheit, Schmerz'.

kirutama, -tan, -tada 'verwünschen, verfluchen'.

kolgad 'Vorhaus'.

koobe, koope = kombe 'Gewohnheit, Sitte, Art, Weise'.

tkornis 'freundlich, leutselig, angenehm', Hup. kornis 'leutselig'.

kovart, kovarti 'alter Schwächling' (Schimpfwort)'.

kroov, kroovi = koovitajg 'Kronschnepe'.

kukrik, kukriku, 'kleiner (bei drohendem Unwetter zusammengeknommener) Heuschaber'.

kumutama, -tan, -tada 'einen Schimmer, Schein von etwas sehen'.

kura, kura 'Bodensatz', kura aga jäi järele 'nur der Bodensatz blieb nach'.

kärtsas, kärtsa = kartsas.

kōpakas, kōpaka 'steif, stramm, stolz'.

käämane, käämase, käämatse 'schinnig, schelferig', Hup. käämane 'schinnig, schelbrig' r.

lauge, lauke 'Schnittkohl, Kohlrübe' = leiges.

laupik, laupiku 'am Sonnabend geborenes Thier'.

liberdes (liberdis), liberdese 'Hinker, Hinkender'.

lällekas, lälleka 'krumm, gebogen (zum Beispiel ein Baum)'.

läsimine, läsimise 'der nächste'.

läänitsema, -sen, -seda 'abschmeicheln'.

mürk, mürgi 'Maulwurf'.

napastama, -tan, -tada 'Stockflecken bekommen in der Feuchtigkeit'.

naper, napra, napri 'stockfleckig, mürbe' (von Zeugen, welche

feucht gelegen haben), *koid söönud villad napriks* 'die Motten haben die Wolle zerfressen'.

nurmakile 'uneinig', Hup. *nurmakalle* 'uneinig (werden)'.
olangas, olanga, külma-olangad 'Wiesenkresse', Hup. *ollankad* pl. 'Johannisblumen'.

ot'sik, ot'siku 'Sucher, Forscher, *maa-ot'sik* 'Landbonitierer'.
padur, padura, padur maa 'weiches, morastiges Land'.

†piduline, pidulise statt puuduline 'dürftig, mangelhaft, wo Mangel ist, wo nicht genug ist, fehlend'.

plärtsima, -sin, -sida 'wetterleuchten'.

põllu-pois 'ein Pferd, welches über die Zäune in's Feld springt'.

romp, rombi 'Querl am Hemde'.

roopama, -pan, -bata (pada) 'kriechen, sich schlängern'.

sōrajas, sōraja 'schlank'.

süüre, süürme = süü 'Jahresring (in Bäumen), Ader (im Holze von den Jahresringen)'.

timand, timandi 'Magnetnagel (im Kompass)'.

tänima, -in, -ida 1) 'schleppen, tragen (Schweres)'.

vaabuma, -vun, -buda 'schweben'.

vaalik, vaaliku '(weibliches) weisses Rind'.

ving, vingi 'Eingeweidewurm'.

virak, viraki 'böse Gewohnheit, schlimmer Streich'.

†ärendama, -dan, -dada 'erwecken'.

Selgub, et Wiedemann on läänemurdelistena märgitud keelendite näol talletanud huvitavat ainestikku. Võib arvata, et suur osa neid sõnu ei olnud juba möödunud sajandi kuuekümnendail aastail kuigi laialt levinud, hilisemal aastakümneil on aga mitmed neist unustusse jäänud. Olenevalt eesti murrete uurimise tolleaegsest tasemest ei saanud Wiedemann sõnade levikualasid üksikasjaliselt kindlaks määrata. Murdealadele osutamine on andnud aga kindla pidepunkti hilisematele uurijatele.

Wiedemanni osutatud Läänemaa sõnadest võib käesoleva sajandi murdeandmetega võrreldes puhtläänemurdelisteks pidada vaid vähem kui paarikümmend sõnatüve. Nendest enamiku murdeline levik on vägagi ahtakene. Mõnikord ei olegi enam Läänemaal teateid, ainult vähesed Pärnumaa näited kinnitavad, et vastavat keelendit läänemurdes kunagi tunti.

Mõisteliselt märgivad need sõnad pinnavorme *laks* 'suur väli, tasandik', loodus- ja ilmastikunähtusi *uits* 'hall, härm', *kimama* 'valgeks minema (päevatõusu ajal)', *kõhkama* 'känguma, rikuma', *lõhvatama* 'lõkkele puhkema', ehitiste ja põllutöö alale kuuluvaid mõisteid *tagasik* 'haganik', *vilang* 'latt', *tirp* 'suivilja (katusekujuline) rõuk'. Mitmed sõnad annavad edasi inimese tegevust ja omadusi, nagu *lõõritsema* 'suu ammuli vahtima',

raantsima 'riidlema', *rubjama* 'püüdlema, rabelema', *kohk kahk* 'ehmunud', *nabe* 'kena, puhas'.

Nende vähe tarvitatud ja ununevate keelendite tähendus on aga käesoleva sajandi murdekeeles mõnikord nihkunud ja teisene-
nud. Nii märgib *nabe* 'kena, puhas' kõrval 'tubli', aga ka 'edev, naeruväärne, rumal', *lõõritama* 'ammuli sui vaatama' kõrval ka 'salaja vaatama' ja 'hulkuma', *uits* põhitähenduseks on 'hall, härm', kuid vastav tuletis *uitsakene* tähendab 'udemeline, kehv'.

Murdesõnade Läänemaale omase häälikulise või tuletusliku kuju osutamisel on Wiedemann võtnud arvesse üsnagi üksikasjalisi nähtusi. Käesoleva sajandi murdeandmed on siin paljudel juhtudel neid puhtläänelisi jooni kinnitanud. Eristamise aluseks on võinud olla näiteks pikk ja lühike vokaal nagu läänemurdeline *kuulits* ja levikuala osutamata *kulisti*, ka üksikkonsonantide murdeomased kõikumised, näiteks *v ~ b kärvisti* — *kärbisti*, *käva* — *käba*, *n ~ l leenis* — *leelis*, *n ~ m koonits* — *koomits*, niisamuti erinevad tuletuslikud kujud *taarges ~ taargas ~ taarikas*.

Mitmest sõnast esitatakse Läänemaa sõnana sufixsiga kuju, selle kõrval on sõnaraamatus toodud üle-eestilise või mõne teise murdeala sõnana lühem kuju. Niisugused on Läänemaa *hädalis*, selle kõrval *hädal*, samuti *kodaras*, lühem kuju *kodar*. Verbidest esitatakse Läänemaale omastena frekventatiivid *kimpsatelema* ja *pustlema*, samal ajal tuuakse ka *kimpsatama* ja *puskama*.

Esineb aga vastupidistki nähtust: üldisemalt tuntud tuletatud tüve nagu *okas*, *tänkijas* kõrval on Läänemaa sõna sufixsita, näiteks *okk*, *tänks*. Ka antud juhul on 20. sajandi murdeandmed kinnitanud niisuguste keelendite tuntust läänemurdes.

Teatava hulga läänemaalistena märgitud sõnade kohta on teateid läänemurde kõrval veel saartelt, sealjuures mõningatele keelenditele on leidunud vasteid ainult saarte murdes. Viimaste hulgas on *jäide* 'kiilasjäe', *takule minema* 'pulstuma', *uju-tanu* 'pruuditano' ja *vintsus* 'köhn, vilets'. Ilmselt on siin tegemist lääne- ja saarte murde varasema ühise sõnavaraga, mis läänemurdes on viimase sajandi jooksul ununenud. Häälikulise kuju poolest osutuvad lääne-saarte keelenditeks *enni* 'enne', *kolvama* 'kõlbama', *kävastama* 'puunõusid männikoorega tihendama', *riivitsema* 'vilja lõikama', *õmbu* 'õunapuu'.

Veerandsajale sõnale ja häälikulisele variandile on peale saarte vasteid Põhja-Eesti mitmesugustelt aladelt, osalt ainult kirde-eesti rannikumurdest. Viimasesse rühma kuuluvad *klomps* 'naps', murdekeeles tähendus 'lonks', *lipard* 'lobiseja', *lit'sima* 'ümber haarama', *kõrik* 'metsapadrik', murdes 'lagendik' ja *ponkhein* 'teatav liik sooheina', millele kõige lähem vaste murdekeeles on *ponkastik* 'kuiv, künkline heinamaa'. Ainult keskmurdes on leidunud vaste sõnale *imsakas* 'kandam'.

Siingi võib märgata ununeva sõna täpse tähenduse tuhmumist, näiteks *tohe* — Wiedemannil 'tõsine, mõistlik, korralik', murde-

keeles 1) 'uhke', 2) 'tõsine, sõnaahter', 3) 'tusane', 4) 'lihtsameelne'.

Üle-eestiliselt on tulnud siin-seal esile vasteid sõnale *kihmana* 'isukalt jooma' ja mitmetähenduslikele *parts* ja *sima*. Selgusetuks jääb, miks Wiedemann on esitanud Läänemaa väljendina üldtuntud *piipu popsima*.

Niisuguseid keelendeid, mille kohta on väheseid teateid ainult lõunaeesti murdest, on *katt* 'härjaike', *luiskam* 'sõimusõna kasutult askeldaja kohta', *räbe* 'kalts', *tümmerdama* 'puutööd tegema' ja *õhme* 'ebe'.

Täiesti ununenud Läänemaa sõnade puhul võib öelda, et ainult mõningad neist on laiemalt tuntud sõnade häälikulised teisendused, nagu *kärtsas*, võrdsustatud *kartsas*, *kigi* 'äge liigesereuma', vrd. *kidi*, *käämane*, vrd. *kõõmane*. Ka tuletuslikku külge arvesse võttes on üldisemalt tuntud tüvedega sõnu vähe, niisugusteks võib pidada *kabedama* 'ehtima, puhastama', vrd. *kabe* 'kena, puhas', *kirutama* 'needma', vrd. *kiruma*, *kumutama* 'helki või paistet saatma(?)', vrd. *kumama*, *laupik* 'laupäeval sündinud loom', vrd. *laupäev*, *vaabuma*, 'hõljuma', vrd. *vabisema*.

Kaugelt suurema osa murdekeeles vasteteta jäänud sõnade puhul on tegemist iseseisvate tüvedega, näiteks *hepp* 'kerge, nobe, vilgas', *keabus* 'saamatu', *kovart* 'vana tudike', *kukrik* 'kiiruga kokkutassitud väike heinahunnik', *ving* 'soolte kõhnuss', *virak* 'halb harjumus'.

Kadunud sõnad osutavad, et saja aasta jooksul on murdekeeles igapäevast elu puudutavast sõnavarast mõndagi unustusse jäänud. Arvata võib aga, et täiendav küsitlus murretest võiks siin veel mõnegi sõna kohta teateid anda.

Võrreldes vaatlusaluseid sõnu Hupeli sõnaraamatuga, selgub, et viimane sisaldab neist ainult väheseid. Hupelil leiame *laks* tähenduses 'großer, breiter Platz', *rubjama* 'zappeln', *kodaras* 'Speiche am Rade und am Schlitten', *limmukas* 'Steinbeere', *jäide* 'Glatteis', *jöllama* 'haseliren', *kihmana* 'in sich schlucken (Getränk)', *vitsa abbas* 'Reifzieher, Faßbinder = Haken', *kornis* 'leutselig', *kämane* 'schinnig, schelbrig', *nurmakalle* 'uneinig (werden)' ja *ollankad* 'Johannisblumen'. Seega võib öelda, et Wiedemanni sõnaraamat on vaatlusaluste sõnade näol registreerinud hulgaliselt uut materjali. Uhtlasi võib aga väita ka seda, et Wiedemanni läänemaalistena esitatud sõnad ei olnud ilmselt Hupeli töömail, s. o. Põltsamaa ümbruses, tüüpilised, sest muidu oleks Hupel need registreerinud.

Wiedemanni läänemaalistena märgitud sõnade hulgas on ka väheseid obsoleteid sõnu (tähistatud ristiga). Osale neist on 20. sajandi murdeuurijad leidnud veel väheseid vasteid, nagu *kõrik* 'metsapadrik', *panu* (*pannu?*) 'kramp (jalgades või kätes)', *ällitama* 'kahjurõõmu tundma'. Sõnade *kornis* 'lahke', *piduline* 'kehv, vaene' ja *arendama* 'äratama' tundmise kohta ei ole aga teateid.

Mõningatele läänemaalistena esitatud sõnadele, millest mur-

retes on vaid väheseid andmeid või mille esinemise kohta käesoleva sajandi kõnekeeles ei ole üldse teateid, leidub vasteid, kuigi mõnikord muutunud tähendusega, sugulaskeeltes, eelkõige soome keeles. Niisugustest sõnadest võiks nimetada *kimama* 'valgeks minema (päevatõusu ajal)', sm *kimaltaa* 'välkkyä, kiiltää' (SKES¹²); *kumutama* 'helki, paistet nägema (? saatma — A. V.)' sm *kumota* 'saattaa kumoon' (NS¹³), *kumottaa* 'kumada, särada, paista' (SES¹⁴); *kura* 'sade', sm *kura* 'loka, rapa; vetelä ulostus' (SKES); *laks* 'suur väli, tasandik', sm *laakso ~ lakso*, 'org, nõgu' (SES), 'myös satun synnyttämä lammikko' (vasteid komi keeleni) (SKES); *lit'sima* 'tihedasti ümber haarama', sm *litsata* 'deskr. survoa', *litistää* 'sulloa, ahtaa' (NS); *riivitsema* 'vilja lõikama', sm *riipiä* 'murt. irrottaa lehtiä, rohkia pellavia tai hamppua, ruotia'; *sima* 'ekstrakt, juustest voolav vesi', sm *sima* 'mesi, (käärinud) mesijook' (SES); *taine* 'enne (tänapäeva möödunud osa kohta)'; sm *taan(n)oin* 'taane, hiljuti, äsja, ... mõne aja eest' (SES); *vaabuma* 'hõljuma', sm *vaappua* 'heilua, hajua, keinua ...' (NS); *vaalik* 'valge lehm', tüveosas vrd. sm *vaalea* 'hele, valkjas' (SES); *ällitama* 'kahjurõõmu tundma', sm *ällistella* 'olla suuresti ihmeissään, ällistyksissään, kovasti ihmetellen' (NS).

Vaatlusaluste sõnade hulgas on aga ka ilmseid laene ja mugandusi teistest keeltest. Nii on *tümmerdama* 'puutööd tegema' võetud tarvitusele alamsaksa *timberen ~ timmeren* 'von Holz bauen' järgi (MW¹⁵).¹⁶ Laenuid saksa keelest on ka *tombak* 'leevike', vrd. sks *Dompfaff* 'leevike' (SaES¹⁷) ja *undlik* 'õnnetu', vrd. sks *unglücklich* 'õnnetu' (SaES). Võiks arvata, et sedasama päritolu on ka *hel'vima* 'end aitama', vrd. sks *helfen* 'kedagi aitama või abistama' (SaES).

Vene keelest on pärit *kruska* 'põletatud viina klaas', vrd. vn *кружка* 'kruus, kann, toop' (VES¹⁸) ja *poosik* 'vaat', vrd. vn *бочка* 'tünder, tünn, vaat' (VES).

Märgitav on, et Wiedemanni esitatud sõna *litu*-jänes, saksa keeles *Litaurhase* 'lepup europaeus' pärineb täiendosas samast tüvest kui *leedu*.¹⁹

¹² Suomen kielen etymologinen sanakirja I—III. [Koostanud] Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Helsinki 1955—1962.

¹³ Nykysuomen sanakirja I—VI, Porvoo—Helsinki 1962.

¹⁴ Soome-eesti sõnaraamat. Toimetanud J. Mägiste, Tartu 1931.

¹⁵ Mittelniederdeutsches Wörterbuch. [Koostanud] K. Schiller ja A. Lübben, Bremen 1878.

¹⁶ Vastava alamsaksakeelse algkuju leidmisele on allakirjutanu juhtinud akad. P. Ariste.

¹⁷ G. Tuksam, Saksa-eesti sõnaraamat, Tartu 1939.

¹⁸ Vene-eesti sõnaraamat I—II. Koostanud P. Arumaa, B. Pravdin ja J. V. Veski, Tartu 1940—1945.

¹⁹ P. Ariste, Wie der Ehste Litauen und den Litauer nennt. — Baltiska III (2), Vilnius 1967, lk. 205—206.

Mis puutub sõnasse *padur* 'pehme soomaa', siis see on võetud käesoleva sajandi alguses kirjakeeles oskussõnana tarvitusele.²⁰ Sedasama võib ilmselt öelda sõna *jäide* 'kiilasjääd' kohta.²¹

ЛЯЭНЕМААСКИЕ СЛОВА В СЛОВАРЕ ВИДЕМАННА

Айно Валмет

Кафедра эстонского языка

Резюме

В «Эстонско-немецком словаре» Ф. И. Видеманна примерно при 300 словах имеется обозначение W (= *Wiek*), т. е. Ляэнемаа. Согласно авторскому замечанию в предисловии, соответствующей ссылкой отмечена не вся география распространения слова, а лишь территория его распространения, которая по мнению автора словаря является основной.

В настоящей статье делается попытка на основе диалектных материалов Института языка и литературы АН ЭССР установить, насколько это позволяет материал, в какой мере эти слова известны в эстонских диалектах XX века.

При подробном анализе выяснилось, что часть слов, отмеченных Видеманном как ляэнемааские, встречается действительно лишь в ляэнемааском диалекте, т. е. на территории Ляэнемаа и Пярнумаа. Вторая группа слов имеет наряду с Ляэнемаа соответствия и на островах. Часть слов встречается как в прибрежном диалекте северо-восточной части Эстонии, так и в диалекте северной Эстонии. Имеются также слова и выражения, имеющие соответствия или лишь в диалектах южной Эстонии, или на всей территории Эстонии, в том числе и на языковых островах. О ряде же слов в диалектах не имеется никаких сведений. При этом некоторые слова, отмеченные Видеманном как устарелые, в диалектах 20 века имеют мало соответствий.

Следует отметить, что в словаре А. В. Хупеля 1818 года издания из рассмотренных слов имеются лишь немногие. Таким образом, Ф. И. Видеманном в данном уезде было зарегистрировано множество новых слов, притом много таких, которые в народном языке последующих десятилетий, очевидно, быстро стали забываться.

²⁰ A. Veski, J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Disertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1956, lk. 259. (Käsitikiri TRÜ eesti keele kateedris.)

²¹ Vt. Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu 1925.

DIE WÖRTER VON LÄÄNEMAA IN WIEDEMANN'S WÖRTERBUCH

Aino Valmet

Lehrstuhl für Estnisch

Zusammenfassung

Wiedemanns «Estnisch-deutsches Wörterbuch» bezeichnet annähernd 300 Wörter und Wendungen mit W (= Wiek), d. h. Läänemaa. Wie der Verfasser im Vorwort bemerkt, hat er damit nicht auf die ganze geographische Verbreitung des Wortes hinweisen wollen, sondern nur die Ortschaft gezeigt, wo seiner Meinung nach der hauptsächlichste Anwendungsbereich des Wortes lag.

Der vorliegende Beitrag stellt einen Versuch dar, anhand von Dialektsammlungen im Institut für Sprache und Literatur der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR festzustellen — soweit das vorhandene Material es ermöglicht —, inwiefern diese Wörter in den estnischen Mundarten im 20. Jh. registriert worden sind.

Eine genauere Analyse zeigt, daß ein Teil der von Wiedemann angeführten Wörter und Wendungen tatsächlich nur im westlichen Dialekt, d. h. im Gebiet von Läänemaa und Pärnumaa, vertreten sind. Eine zweite Gruppe hat Entsprechungen nicht nur im westlichen Dialekt, sondern auch auf den Inseln. Eine gewisse Anzahl Wörter tritt sowohl im Küstendialekt des nordöstlichen Estlands als auch im nördlichen Dialekt auf. Es gibt aber auch Wörter und Wendungen, die nur im südlichen Dialekt oder auf dem ganzen estnischen Dialektgebiet, die Sprachinseln einbegriffen, Entsprechungen haben. Eine Reihe Wörter und Wendungen sind in den Dialekten nicht belegt. Dabei haben doch einige Wörter, die von Wiedemann als veraltet angeführt worden sind, in den Mundarten des 20. Jh. Entsprechungen.

Es ist nennenswert, daß in der Ausgabe des Hupelschen Wörterbuches von 1818 nur wenige der behandelten Wörter angeführt worden sind. Also hat Wiedemann im obenerwähnten Bereich viel neue Wörter registriert, darunter mehrere solche, die offensichtlich in der Volkssprache während der folgenden Jahrzehnte schnell in Vergessenheit gerieten.